

**ТЕМА III. СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ
ПОЛІТИЧНИХ ЯВИЩ**

ОСНОВНІ ТЕЗИ

- Сучасні аспекти дослідження просторово-часової динаміки політичних систем. Формування синергетичного підходу, як міждисциплінарного наукового напрямку, що вивчає універсальні закономірності самоорганізації, притаманні складним системам різної природи.
- Поняття складних систем та їх основні риси. Структурна самоорганізація політичної системи суспільства. Проблема відкритості політичного життя.
- Сутність політичного розвитку та його внутрішній механізм. Поняття тезарусу альтернатив розвитку суспільства, соціального селектора та детектора.
- Поняття хвилі та циклу суспільно-політичного розвитку. Особливості циклічно-поступового підходу до вивчення політичних процесів.

3.1. Сучасні аспекти дослідження політичного процесу.

В останнє десятиріччя спостерігається повсякчасне прискорення процесів політичного, соціального та економічного розвитку. Динаміка руху політичного світу така, що навіть визначення суспільно-політичної системи постійно модифікується в ході еволюції. Між тим теоретичне усвідомлення глобальних змін та їх наслідків не встигає за політичною реальністю, залишається у багатьох випадках статичним, однобічним та фрагментарним. Така ситуація, перш за все, пов'язана з проблемами методологічного плану. Визнання нестабільності сучасного світу як однієї з його головних ознак потребує нових

експериментальних та теоретичних досліджень, заснованих на специфічному характері сучасності.

Актуалізація уваги до методології дослідження процесів політичного розвитку, безумовно, пов'язана з розпадом системи соціалізму, яка надала дослідженням трансформацій провідного характеру. Спочатку автори таких досліджень використовували традиційний дослідницький інструментарій, зазвичай, макросоціальні теорії. Намагання використати старі засоби до вивчення нової соціально-політичної реальності привели до методологічної кризи. Пострадянський простір виявився специфічним середовищем, де напрацьовані закономірності або не діяли, або приводили до неочікуваних наслідків.

Як своєрідна реакція на домінування в науковому середовищі макросоціальних теорій виникла більшість ***транзитологічних концепцій***. Особливістю транзитологічного аналізу є два аспекти: а) аналіз детермінуючих чинників політичної модернізації; б) вектор змін цілей, ідеалів, у напрямку яких вона здійснюється.

Специфіка транзитології полягала в поєднанні макро- та мікросоціальних наукових підходів. Як відомо, ***макросоціальні теорії*** (структурно-функціональний аналіз, системна теорія, марксистські теоретичні традиції) незважаючи на всі розбіжності, ґрунтуються на твердженні, що суспільство є не механічна сума його часток – окремих індивідів та їх дій, а якісно інше та більше явище. Така логіка приводить до визнання існування універсальних законів, не залежних від певних національних особливостей та традицій. Як ціль розвитку тут розглядається соціальний прогрес. Під прогресом розуміється спрямований процес, який неухильно підводить систему все ближче або до більш придатного, кращого стану (до реалізації певних цінностей етичного плану, таких, як щастя, свобода, справедливість), або до ідеального стану суспільства, описаного в соціальних утопіях. Частіше за все ідея прогресу

встановлює, що таке суспільство повинне виглядати відповідно до поглядів того чи іншого автора, його світосприйняття. ***Прогресистська парадигма*** розглядає розвиток політичних інститутів як в цілому поступальний процес. Традиційні політичні інститути оцінюються на ґрунті їх подібності до структури та якості сучасних. Еволюція політики з давнини до сучасності розглядається, передусім, як довгий та складний шлях до ідеалу.

На відміну від викладених позицій ***мікросоціальні теорії*** (теорії політичної культури, політичної участі, політичних еліт) виходять з того, що суспільство є похідним від поведінки окремих індивідів та їхніх груп. Транзитологічні ж концепції, з одного боку, відкидають твердження про універсальність та одноманітність процесу демократизації суспільства, а з іншого – визнають, що в управлінні цим процесом існують загальні закономірності, знання яких може суттєво впливати на теорію та практику демократії. ***Таким чином, можна погодитись з визначенням транзитологічних теорій як теорій середнього рівня.***

Звернення до робіт з проблеми політичного розвитку показує, що методологія вивчення його закономірностей та рушійних сил відноситься до числа актуальних завдань, але рідко стає предметом спеціального дослідження. Сформульовано ряд принципових методологічних критеріїв та закономірностей еволюційного розвитку політичної системи. Таких як структурна диференціація та спеціалізація; відокремлення влади від власності; розподіл влад; зростаюча адаптивність та гнучкість реагування системи; підвищення її здатності ефективно відповідати на внутрішні та зовнішні виклики; тенденції до залучення населення до політичного життя; виникнення універсальних норм та інститутів; перехід до призначення на державні пости за принципом компетентності; диференціація в середовищі політичної еліти тощо.

Багатомірне складне соціальне середовище, в якому народжуються та функціонують політичні системи, обумовлює їх унікальну здатність до якісних

змін та розвитку. Але в більшості моделей політичної системи не знаходиться місця концептуальному осмисленню механізмів саморозвитку, тобто здатності системи створювати просторову, часову, або функціональну структуру без специфічного зовнішнього впливу.

Дослідження просторово-часової динаміки політичних систем має важливе значення для розуміння механізмів та закономірностей політичного розвитку. Слід підкреслити, що більшість сучасних дослідників вважають неадекватними уявлення про лінійно-прогресивний характер політичного розвитку. Розвиток окремих політичних систем, як і глобальний політичний розвиток, не лінійний, а скоріше хвилеподібний, включає в себе фази ускладнення та спрощення, навіть деградації конкретних систем, що розгортаються у часі та просторі. Аналізуючи процес демократичної трансформації суспільства, С.Хантінгтон пише: “Хвиля демократизації – це група переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються у певний період часу та кількісно істотно переважають переходи в протилежному напрямку в даний період часу. Історія також не є односпрямованою. Кожна з перших двох хвиль демократизації супроводжувалася зворотним відкочуванням, під час якого деякі, проте не всі країни, що початково здійснювали перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління” [22].

Стабільний інтерес до циклів та хвиль політичного розвитку характерний також для представників світ-системного підходу та близьких до нього напрямків. Але питання про походження такого роду хвиль та циклів не знайшло відповіді в межах названих підходів. Циклічні та хвильові моделі розвитку ще недостатньо розроблені, перш за все, в плані методології та теоретичного обґрунтування. Необхідно констатувати, що прибічники циклічно-хвильових моделей часто трактують процес розвитку політичних систем у дусі

старого лінійного мислення, стверджуючи, що він суть повторення одних і тих же жорстко детермінованих циклів або хвиль.

Для створення дійсно динамічних моделей політичних систем, з'ясування причин та механізмів їх еволюції, необхідно залучення разом з підходами, що традиційно використовуються в політичній науці, нових концептуальних схем та понятійних комплексів, запозичених з інших сфер наукового знання, наприклад, з теорії нерівноважних систем та так званих дисипативних структур. При цьому дуже важливо усвідомлювати, що предмет політичної науки істотно відрізняється від предметів природничих наук, тому некритичне перенесення методів дослідження та висновків з однієї сфери знання в іншу неминуче призведе до викривлення реальної картини політичного життя, що досліджується. Та хибність такого запозичення полягає не в принциповій невідповідності сучасних досягнень природничих наук сфері соціального, а в тому, що до вивчення останнього залучаються методи класичної фізики та рівноважної термодинаміки, принципово неадекватні нерівноважним явищам. Невдалий досвід використання методів природничих наук для вивчення суспільства пояснюється тим, що динамічне, складне, самоорганізоване усвідомлюється як однорідне, незмінне, жорстко детерміноване. Цю проблему можливо вирішувати не за рахунок механічного запозичення політичною наукою відповідного понятійного та математично апарату тієї чи іншої сфери природничих наук, а за рахунок адаптації та переосмислення найбільш важливих ідей та принципів, висунутих в межах конкретної наукової концепції.

Головним методологічним питанням тут виступає точне визначення природи змінюваних та порівнюваних феноменів у поняттях, властивих даній науковій дисципліні. До базових категорій, що активно використовуються сучасними вченими при описі динаміки політичних процесів, відносяться: *хвиля, цикл та ритм*. На нашу думку, цей перелік необхідно доповнити також категоріями *“розвиток”, “еволюція”, “детермінізм”, “соціальний поступ”*.

3.2. Виникнення та сутність синергетичного методу дослідження політичного процесу.

Надзвичайно актуальним для сучасних досліджень політичної динаміки виявляється **синергетичний** метод. Методологія синергетики за своїм змістом надзвичайно близька до сучасного наукового мислення, яке відкидає тоталітарні підходи, існування єдиної істини про світ та людину, засновані на патернах лінійної екстраполяції методи пізнання. Натомість синергетика розкриває сутність феноменів самоорганізації та нелінійності глобальної еволюції, які користуються підвищеною увагою в більшості наукових концепцій.

Як відомо, функціональні положення *теорії самоорганізації*, яку німецький фізик Г.Хакен запропонував у 1973 році назвати синергетикою, викладені в працях І.Пригожина, Г.Ніколаса, І.Стенгерс, Г.Хакена. В.Василькова вважає синергетику міждисциплінарним науковим напрямком, що вивчає універсальні закономірності самоорганізації, притаманні складним системам різної природи (в тому числі і соціальним).

Одним з ключових термінів синергетики є *поняття складного*, оскільки вона займається пізнанням та поясненням його природи, принципів організації та еволюції. Провідними якостями складних систем є *нерівновагомість*, наявність зворотних зв'язків, перехідних явищ, еволюційність. Дослідження показують, що складні системи виникають та самопідтримуються на тонкій межі хаосу та порядку: вище критичного значення система стає нестійкою, і будь-яка незначна зміна може викликати потужні процеси виходу на новий атрактор розвитку.

Атрактором в синергетиці називають відносно стабільний стан системи, який начеб то притягує до себе різноманітні траєкторії розвитку, що визначаються різними початковими умовами. Інакше кажучи, під *атрактором еволюції розуміється той метастабільний стан, до якого в даний час прагне складна система*. Тому атрактори часто називають цілями еволюції, бо саме на

один з них система виходить в результаті саморозвитку. Л.Бевзенко, досліджуючи соціальні атрактивні структури, визначає їх як “локальні зони підвищеної впорядкованості” [1, с. 227]. В соціальній сфері, на його думку, механізми такої локалізації формуються переважно в сфері культури, в атрактивній структурі завжди з незмінністю присутні ознаки більш чи менш стійкого субкультурного утворення. Атракторами політичного розвитку можуть виступати властиві для даного суспільства культурні архетипи, міфи та стереотипи, політичні ідеології тощо.

Формування наукового уявлення про атрактори розвитку складних систем дозволяє здійснювати їх моделювання за допомогою відносно невеликої кількості сутнісних параметрів (параметрів порядку за Хакеном). Таким чином, виникає можливість передбачення еволюції складних систем: кожен стан розвитку складної системи передбачити майже неможливо, але на основі вивчення атрактора системи можна визначати її стан на динамічній стадії розвитку.

Сенс розвитку систем з одного стану до іншого полягає в пошуку сталості (такого стану, коли переходи системи з одного стану до іншого припиняються). Природною рисою будь-якої системи є потяг до переходу від менш до більш сталого стану і в кінцевому результаті досягнення максимальної (за даних умов) стійкості. Цей пошук виявляється в двох протилежних тенденціях: 1) потяг до максимально неупорядкованого стану (хаосу) в замкнених (ізольованих від зовнішніх впливів) системах; 2) потяг до тих чи інших форм упорядкованості у відкритих системах.

Дещо інакше проблема розвитку виглядає в так званих дисипативних системах, специфічною рисою яких є можливість існування лише в процесі постійного обміну з навколишнім середовищем енергією, інформацією, речовиною та ін. Звідси поняття ***“дисипативний”*** (дисипація – розсіювання речовини та енергії). Дисипативність виступає одночасно як чинник природного

відбору (руйнує все, що не відповідає внутрішнім тенденціям розвитку системи) та чинник когерентності (пов'язує структури всередині складної системи, встановлює загальний темп розвитку). При припиненні такого обміну дисипативна структура руйнується та зникає. Цим вона істотно відрізняється від звичайних “рівновагомих” систем, які можуть існувати і без такого обміну.

Сутнісна особливість дисипативної системи – розвиток шляхом співіснування порядку та хаосу. Тут існує зовсім інший спосіб наближення до стану стабільності – своєрідний синтез порядку та хаосу (замість заміни їх одне одним). Виникнення порядку в такій системі означає збільшення хаосу в навколишньому середовищі, тобто упорядкована структура не може існувати без неупорядкованої, порядок без хаосу. Порядок та хаос замість того, щоб виключати одне одного, як це спостерігається у випадку “рівновагомих” систем, тепер стають взаємопов'язаними.

Можна стверджувати, що і окрема людина, і суспільство являють собою дисипативні системи, які можуть існувати лише за умови постійного обміну з середовищем енергією та інформацією. Тому порушення такого порядку і обмеження інформаційних, енергетичних та речовинних зв'язків як між окремими елементами суспільства, так і між суспільствами в цілому, приводить до руйнацій механізмів саморозвитку, заснованих на синтезі порядку та хаосу. Замість цього розвиток починає нагадувати траєкторію руху закритих систем: стабільність досягається або за рахунок максимального порядку, або максимального хаосу. Дійсно, спостереження за розвитком соціальних систем дозволяє зробити висновок, що в закритих, ізольованих від зв'язків з навколишнім середовищем суспільствах тенденції розвитку полягають в досягненні або максимального порядку (тоталітаризм), або максимального хаосу (анархія, яка виявляється в революціях, громадянських війнах, докорінній руйнації держави і т. ін.).

Синергетика пояснює, яким чином хаос може виступати як конструктивний механізм еволюції, як із хаосу може виникати нова організація. З часом у хаосі стають помітними сили, які ведуть до створення нових структур. На цю особливість звертав увагу Ф.Ніцше в праці “Так говорив Заратустра”: “Землетрус засипає багато колодязів та створює багато людей, що потерпають від спраги, та він же викликає на світ внутрішні сили та таємниці. Землетрус відкриває нові джерела” [16, с.153]. Таку ж думку стверджує американський політолог Д.Ептер: “Політична нестабільність в соціальному сенсі виробляє дух творчості та інновацій” [26, с. 106].

Нестабільність (хаос) також виступає як необхідний елемент політичного процесу. Бо дуже часто стабільність може переростати в стагнацію, що гальмує процеси суспільно-політичного розвитку. І тоді головним чинником прогресивних змін стає нестабільність як пошук нових моделей розвитку.

Центральним поняттям дослідження проблеми розвитку виступає *самоорганізація складної системи*. На думку одного з авторів синергетичної теорії Г.Хакена, систему *можна назвати здатною до самоорганізації, якщо вона без специфічного зовнішнього впливу створює просторову, часову, або функціональну структуру*. Специфічним зовнішнім впливом вважається такий, що нав’язує системі структуру та функціонування. У випадку самоорганізації система має неспецифічну взаємодію з іншими зовнішніми до неї. Структурна самоорганізація політичної системи суспільства постає перед дослідником як нелінійний незворотний процес самоформування компонентно-елементного складу системи через дисипативне (пов’язане з використанням ресурсів, благ) становлення із множини спонтанних кооперативних міжелементних взаємодій системного мікрорівня певних стійких структур-процесів – параметрів порядку, які утворюють мезо- і макрорівень системи на певний період, визначаючи унікальну конфігурацію системно-структурної цілісності.

Здатність до структурної самоорганізації політичної системи полягає у становленні різних форм суспільно-політичної діяльності на ґрунті внутрішніх чинників розвитку, в ході ціннісно спрямованої діяльності суб'єктів політичного процесу щодо певних атракторів соціальної системи. Сутність структурної самоорганізації політичної системи полягає не тільки у створенні нових структурних елементів, але і у самовідтворенні системної якості політичного цілого, що досягається через синтез традиційних та інноваційних елементів. “В системах, описуваних синергетикою, – підкреслює, І.Добронравова, – елементи, що організуються в частині цілісності, яка формується, не утворюються заново в ході еволюції... Ці елементи передзнайдені для нової структури як елементи нового середовища; більш того, умовою утворення нової цілісності виявляються ті ж взаємодії між елементами, які існували і в умовах рівноваги” [7, с54-58].

Системи, здатні до самоорганізації, мають такі властивості, як відкритість, ***нелінійність та нерівновагомість***. Відкритість в синергетиці означає наявність постійного обміну системи із середовищем речовиною, енергією, інформацією. Наявність в системі нелінійних зворотних зв'язків, нелінійних джерел та стоків енергії, ресурсів, інформації та ін. є необхідною умовою існування в ній нерівновагомих станів. У поєднанні з нелінійністю фактор відкритості підтримує в середовищі неоднорідність та робить можливою самоорганізацію. Щодо соціальних систем, специфіка такого обміну полягає в тому, що він здійснюється не тільки на межах, але в кожній точці даної системи, має місце взаємопроникнення різних середовищ.

Виходячи з цього, аналіз рівня відкритості суспільних систем, їх політичного життя повинен охоплювати всі суспільно-політичні елементи – від одиничних (відкритість людини) – до всезагальних (відкритість суспільства, держави).

Проблема відкритості суспільства розглядалася такими видатними вченими, як К.Попер, П. Бергсон, Ю.Хабермас. К.Попер, наприклад, прямо пов'язує відкритість суспільства із здатністю до “самореформування та самовдосконалення”. Ю.Хабермас політично функціональну відкритість розглядає як механізм “перетворення державної влади на механізм самоорганізації суспільства.

Відкритість соціально-політичної системи тісно пов'язана з іншою рисою - нерівновагомістю, яка передумовлює наявність макроскопічних процесів обміну речовиною, енергією та інформацією між елементами самої дисипативної структури. Відмінність рівновагомих та нерівновагомих станів матерії, на думку І.Пригожина, полягає в понятті кореляції, яке не слід плутати з поняттям взаємодії. Якщо взаємодія належить самій сутності системи, то кореляція описує нові типи структурованої колективної поведінки. В стані рівноваги поведінка системи визначається граничними умовами, але з порушенням рівноваги ситуація різко змінюється. З одними і тими ж граничними умовами виявляються сумісними багато різних дисипативних структур. Це – наслідок нелінійного характеру розвитку нерівновагомих ситуацій. Незначна різниця може привести до великомасштабних наслідків. Тобто граничні умови є необхідними, але недостатніми для пояснення причин виникнення структури. Необхідно також урахувати реальні процеси, що приводять до “вибору” однієї з можливих структур. Як справедливо відзначав російський вчений А.Мельвіль, не можна ототожнювати передумови та наявність кореляцій. Структурні передумови – це те, без чого перехід системи до певного атрактору взагалі неможливий. Кореляції ж представляють собою не обов'язкові передумови, а чинники, що прискорюють чи гальмують системний перехід. Особливе значення має нелінійність, здатність до самодіяльності. Відсутність такої здатності у лінійних систем приводить до пропорційного реагування на зовнішні впливи: невеликі впливи викликають невелике

реагування, а великі – велике. Самодіяльність дисипативних систем порушує дану пропорційність: незначні впливи можуть приводити до значних наслідків, і навпаки, великі зусилля можуть приводити до мізерних результатів. Зовнішній вплив на складноорганізовану систему може бути ефективним лише за умови його узгодження з внутрішніми властивостями самої системи.

Дисипативні системи здатні створювати своєрідну ієрархію, тобто все більш складні та масштабні системи. Існує можливість переходу між дисипативними системами з неоднаковою ієрархічною структурою. Не всі з цих переходів мають максимальну сталість. *Перехід, який відповідає принципу максимальної сталості з точки зору теорії дисипативних систем, можна назвати розвитком.* Таким чином, розвиток у відкритих системах є зростання ступеня синтезу порядку та хаосу, обумовлене потягом до максимальної сталості. Тому прибічники теорії дисипативних систем зазначали, що еволюцію можна розглядати як проблему структурної стійкості. Відповідно, можна зазначити, що еволюція – це розвиток системи в напрямку досягнення більшої структурної цілісності.

3.3. Синергетичне трактування внутрішнього механізму політичного розвитку.

Надзвичайно важливо не тільки сформулювати сутність розвитку, але й розкрити його внутрішній механізм. Якщо припустити, що в основі розвитку лежить процес відбору, то тоді для його пояснення треба з'ясувати три питання:

1. Які є альтернативи вибору (*тезаурус*).
2. Хто буде суб'єктом вибору (*детектор*).
3. Якими принципами буде керуватися суб'єкт вибору (*селектор*).

Тезаурус, або скарбниця, наповнюється можливими альтернативами вибору подальшого шляху суспільного розвитку. Формування та виникнення альтернатив розвитку описується в синергетиці за допомогою такого поняття, як “біфуркація”, тобто точка розгалуження еволюційної лінії розвитку в результаті

накопичення певної критичної маси кількісних змін. Число галузей, що виходить з даної точки біфуркації, обумовлює набір альтернатив подальшого розвитку, створення нових дисипативних структур. Важливо підкреслити, що проходження через точки біфуркації і вибір певного атрактора виключають інші еволюційні шляхи, роблячи еволюційний процес незворотним: проходження через точку нестабільності означає розгортання тільки одного з потенційних процесів.

Соціальний тезаурус (багатоманітність можливих соціальних структур) створюється біфуркаціями, в ролі яких виступають соціальні кризи. Суспільство в кризовому стані стає нестабільним. Наступаюча криза відіграє роль глобальної біфуркації, яка підготовляється в ході кризових ситуацій (локальних біфуркацій), що торкаються окремих соціальних інститутів та навіть окремих людей. Причиною кризового стану суспільної системи, зазвичай, виступає невідповідність старої соціальної структури (форми влади та власності) новим соціальним елементам та відносинам між ними (нові люди та нові асоціації). Ця невідповідність створює в суспільній свідомості можливі варіанти іншого структурування суспільства. Такі уявлення частково відповідають реальним можливостям перебудови соціальної структури. Таким чином, кризовий стан суспільства передумовлює виникнення набору нових можливих соціальних структур, реалізація яких може встановити рівновагу між глобальною структурою суспільства та її елементами.

Суб'єктом вибору тут виступає внутрішня взаємодія між елементами системи, яка і стає детектором. Подібна взаємодія представляє собою зіткнення протилежних інтересів, частина з яких знаходиться у стані конфронтації, частина – у стані конкуренції або кооперації. Конфронтація означає діяльність у різних, навіть протилежних напрямках, а конкуренція та кооперація – діяльність в одному напрямку з різним рівнем взаємодії. Кінцевий результат відбору визначається в загальному випадку не однією (найбільш

сильною) з взаємодіючих причин, а рівнодіючою з усіх або суперпозицією усіх цих причин. Ця рівнодіюча визначається не тільки якісним, але і кількісним аспектом взаємодії, тобто співвідношенням сил між існуючими причинами. Звідси можна зробити висновок, що кінцевий результат відбору не є попередньо визначеним.

Але невизначеним вибір еволюційної траєкторії при проходженні точки біфуркації виглядає лише з позиції вихідного стану, параметри якого не дозволяють визначити його. Після подолання цього етапу система здатна до свого роду селекції: замість вибору з всього континууму можливостей вона обирає лише з обмеженої кількості варіантів, найбільш еволюційно перспективних. Система немов організує “мікрокатастрофи”, вони необхідні їй для вирішення власних еволюційних завдань, вона використовує катастрофу як “стохастичну машину” та обирає з представлених можливостей найбільш придатні для підвищення власного еволюційного потенціалу. Ці дивовижні властивості складних систем, здатних до саморозвитку та еволюції, знаходяться в механізмах накопичення інформації та утворення пам’яті, характерних для найбільш диференційованих з них.

Аналіз історичного досвіду дозволяє зробити висновок, що у ***якості соціального детектора виступає боротьба (взаємодія) різних соціальних ідеалів***. Виникає особлива проблема вибору, яка торкається живих людей з їх ідеями, інтересами та переживаннями. Саме зіткнення цих ідеалів визначає, яка структура соціального устрою буде реалізована. Розглядаючи боротьбу суспільних ідеалів, необхідно враховувати таке:

- головним компонентом тут виступають не розумові конструкції, а носії конкретних ідеалів;
- має значення не тільки якісне, але і кількісне співвідношення сил носіїв різних ідеалів. Тому результат біфуркаційного вибору може не співпадати ні з одним з

ідеалів, оскільки вибір визначається не певною силою, а рівнодіючою усіх соціальних сил.

Третій фактор еволюційного відбору – *селектор* – є *провідним принципом, на основі якого здійснюється вибір, або правило взаємодії причин.*

Соціальним селектором (провідним правилом відбору) виступає один з принципів, яким керуються носії ідеалів. Наприклад, принцип *фундаменталізму* (непримиренності), *принцип компромісу*, *принцип кооперації*, або *принцип співіснування*. Успіх використання того чи іншого принципу в якості селектора залежить від співвідношення сил між носіями різноманітних ідеалів.

Синергетична теорія соціального відбору може допомогти вирішити такі надзвичайно складні проблеми, як проблема *історичного детермінізму* та проблема *соціального поступу*. Незважаючи на великі успіхи та грандіозні відкриття, зроблені в межах детерміністських законів, упродовж всієї історії виникала одна й та ж проблема: як необхідно розуміти нове, що відіграє провідну роль в світі? Ця думка чітко висловлена, наприклад, в праці філософа А.Бергсона “Творча еволюція”. Він стверджує, що наука успішно розвивалася тільки в тих випадках, коли їй вдавалося звести процеси, що відбуваються в природі, до монотонного повторювання, ілюстрацією цього можуть бути детерміністські закони природи. Але кожного разу, коли наука намагалася описувати творчу силу часу, виникнення нового, вона терпіла поразку.

Особливість синергетичного підходу пов’язана з переосмисленням сутності детермінізму у природних та соціоприродних системах. Якщо класична наука прогнозує майбутнє системи, спираючись на її сьогодення, то синергетика дозволяє передбачувати еволюцію системи, орієнтуючись на її стан-атрактор, тобто сьогодення системи фактично будується з майбутнього. Але майбутнє передумовлене лише частково, у вигляді можливих структур-

атракторів. Відкритість та невизначеність майбутнього пов'язана з тим, що вибір одного з можливих атракторів відбувається безпосередньо під час моменту нестійкості і визначається випадковими флуктуаціями на мікрорівні.

Новітній розвиток наукових знань доводить, що закони природи більше не протиставляються ідеї істинної еволюції, що включає в себе інновації, які, з наукової точки зору, повинні визначатися трьома мінімальними вимогами. Перша вимога – необоротність, що виражається в порушенні симетрії між минулим та майбутнім. Друга вимога – необхідність введення поняття “подія”. По своєму визначенню події не можуть виходити з детерміністського закону; подія означає, що існуюче не обов'язково мало існувати. З цього виходить, що події можуть бути описані лише у вірогідних поняттях, причому це визначається не нестачею нашого знання, а самою специфікою подій. Але вірогідного описування виявляється недостатньо. Історія варта того, щоб про неї розповідати лише у тому випадку, коли хоч деякі з описаних в ній подій народжують певний сенс. Тут виникає третя вимога: деякі події повинні мати здатність змінювати хід еволюції. Інакше кажучи, еволюція повинна бути нестабільною, тобто характеризуватися механізмами, здатними робити деякі події вихідним пунктом нового розвитку, нового глобального взаємообумовленого порядку.

Кожна еволюційна модель повинна містити в собі необоротність, події та можливість для деяких подій стати відправними точками нового самоузгодженого порядку. Історія людства не зводиться до основоположних закономірностей або до простої констатації подій. Кожен дослідник знає, що вивчення виключної ролі окремих особистостей передумовлює аналіз соціальних та історичних механізмів, що зробили цю роль можливою. Знає він і те, що без існування даної особистості ті ж механізми могли створити зовсім іншу історію. Якщо співвідношення сил та принцип відбору фіксовані, то вибір шляху суспільно-політичного розвитку не можна змінити. Якщо вони не

фіксовані, то розвиток стає майже непередбачуваним. Хто ж визначає співвідношення сил та принцип їх боротьби? Тут можна сформулювати такі фактори: взаємодія із зовнішнім середовищем (як природним, так і соціальним); власна активність взаємодіючих елементів соціальної системи; історичний досвід взаємодії між елементами системи.

В цьому контексті великого значення набуває активність основних акторів політичного процесу. Достатньо лише стимулювати діяльність внутрішніх тенденцій і природа сама створить потрібну структуру, необхідно лише знати потенційні можливості даної системи. На людину покладається велика відповідальність за вибір того чи іншого шляху розвитку. Людина, знаючи механізми самоорганізації, може свідомо спрямовувати її рух. Але спрямовувати рух вона може не куди завгодно, а у відповідності до потенційних можливостей самого середовища. Таким чином, свобода вибору є, але вибір обмежений можливостями об'єкта.

Багатоманітність шляхів розвитку соціальних систем не заперечує їх кількісної визначеності, тобто ми знову зустрічаємо певну детермінованість, що полягає в своєрідних правилах існування соціальних систем. Ті системи, що в силу обставин пішли забороненим шляхом еволюціонування, або розпадуться, або загинуть, або перейдуть на допустимий шлях і будуть рухатися у бік відповідного атратора. Таким чином, саморозвиток, ускладнення систем відбувається за рахунок знищення, вилучення заборонених, нежиттєздатних форм. Існують своєрідні еволюційні правила заборони: в середовищі можуть виникати і самопідтримуватися тільки ті структури, які відповідають її власним тенденціям розвитку, всі інші структури нестабільні та „розмиваються”.

В результаті *біфуркацій* виникає новий порядок, але виникати можуть не будь-які структури, а лише задані власними функціями системи. Останні описують ідеальні форми реально можливих утворень та є атраторами, до яких тільки і може еволюціонувати дана система.

Таким чином, наше сприйняття природи та суспільства стає дуалістичним, а головним моментом такого сприйняття є уявлення про нерівновагомість. Причому ця нерівновагомість приводить не тільки до порядку або хаосу, але відкриває можливість для виникнення унікальних подій. Таким чином виявляються контури нової раціональності, що кладе край претензіям на абсолютний контроль над будь-якою сферою реальності.

Таким чином, синергетична теорія дозволяє виробити об'єктивне помірковане ставлення до принципу детермінізму, поєднуючи його з відповідальною соціальною активністю. Це дозволяє уникнути як сліпого фанатизму, так і безвідповідального волюнтаризму в питаннях суспільного розвитку. Синергетика не відміняє деяких елементів детермінізму, який своєрідно сполучається з свободою вибору. Це має особливе значення для політологічних досліджень, де свідомий вибір, визначення вірної установки до діяльності є предметом наукового вивчення.

Синергетична теорія може бути використана також і для вирішення питання про *критерії соціального прогресу*. Соціальний прогрес тут розглядається як послідовність таких змін соціальної системи, що забезпечують більший ступінь реалізації деякого загально важливого ідеалу. Саме ступінь реалізації ідеалу, наближення до атрактора і є критерієм переходу до більш прогресивного стану суспільства.

Позитивний потенціал вивчення процесу самоорганізації складних систем полягає, передусім, у визначенні можливості управління такими системами. Зокрема доводиться, що неможливо примусити систему знаходитися в такому стані, який не співвідноситься ні з одним з її атракторів, такий стан буде постійно руйнуватися дисипативними процесами. Тобто „неефективне управління природною, когнітивною або соціальною системою полягає в нав'язуванні системі деякої форми організації, що їй невластива, чужа”.

Дійсно, виходячи з того, що система має певний набір атрактивних станів, а її становище за межами поля тяжіння одного з атракторів є вкрай нестабільним, можна зробити висновок про повну безперспективність штучно сконструйованих шляхів розвитку. Вони будуть приречені на руйнування, навіть у випадку їх бездоганності з точки зору моралі та високих ідеалів. Таким чином, найкраще управління складною системою буде полягати в оцінці її атракторів та сприянні виходу системи на найбільш прямі шляхи до них за допомогою спеціально організованих резонансних впливів.

Одна з найбільш поширених форм еволюції дисипативних систем, що розвиваються в нерівноважних умовах, – відносно сталий режим коливань (так званий граничний цикл, який підтримується тією мірою, якою зберігаються, підтримуючи його, умови нерівноваженості). Виходячи з часткової аналогії між деякими складноорганізованими системами, які розглядає теорія нерівноважних процесів, можна стверджувати, що *розвиток політичних систем повинен мати нелінійний характер, що передумовлює певного роду коливання, або цикли.*

Російський дослідник В.Лапкін під хвилею суспільно-політичного розвитку розуміє універсальний символ трансформацій, змін, що поширюються у просторі і перетворюють, оновлюють його. Якщо за допомогою поняття “хвиля” описується перш за все просторовий аспект змін, то поняття “цикл” акцентує увагу здебільшого на їх послідовності, логіці та взаємозв’язку. Саме формування циклічної регулярності забезпечує вирішення проблеми впорядкування складної системи шляхом формування її стійких характеристик.

Принципово важливим є перехід від найпростішої моделі циклу як метафори деякого елементарного кругообігу до уявлення про *еволюційний цикл* як про дисипативну структуру, що являє собою динамічне упорядкування інтенсивних ресурсних потоків. Цикл суспільно-політичного розвитку повинен розглядатися не як регулярно вистроєна послідовність подій, а як

складноорганізована система, в якій внутрішні динамічні взаємозв'язки елементів обумовлюють динаміку та механізми нерівноважних процесів, що підтримують та відтворюють її. Таким чином, сутність еволюційного циклу набуває нового змісту. Він розглядається не як простий “кругообіг” під впливом зовнішніх сил, а як самодостатній механізм розвитку, еволюції, народження нового, а разом з цим і контролю над процесами життєдіяльності системи в цілому.

Вивчаючи можливості категоріального апарату циклічно-хвильового підходу, важливо відмітити, що він допускає значно більше альтернатив та варіантів розвитку політичних систем, ніж лінійно-поступовий. Це пов'язане з тим, що перший підхід не орієнтований на обов'язковий рух соціальної системи у визначеному напрямку, а виходить з того, що вектор розвитку може змінюватися. Тому, навіть коли у певний час стверджується будь-який варіант розвитку, це має лише тимчасовий та відносний характер: в іншій фазі, коли умови та сам вектор розвитку зміниться, відкинуті альтернативи можуть здійснитися, але в модифікованому вигляді.

З іншого боку, висновки, зроблені на основі циклічно-хвильових закономірностей, вказують на певні труднощі та проблеми, з якими може стикнутися конкретне суспільство в процесі розвитку, але не завжди допомагають сформулювати механізм їх подолання. Тому аналіз циклічних тенденцій розвитку політичних систем повинен сполучатися з аналізом поступових тенденцій. Інакше кажучи, циклічний характер політичного розвитку – це закономірний результат життєдіяльності політичної системи, досягнення політичними акторами своїх цілей та відповідей системи на виникаючі виклики та протиріччя. Хвильова складова політичного розвитку взаємодіє з його поступовою складовою та народжує складну динаміку політичної системи.

Таким чином, виникає необхідність універсалізації підходів до дослідження просторово-часової динаміки політичних систем, здійснити перехід від циклічної моделі модернізації до синергетичної, побудованої на взаємодії і взаємопроникненні (синтезі) елементів порядку та хаосу, фактичному віддзеркаленні держави та громадянського суспільства. На нашу думку, уникнути багатьох недоліків методології дослідження політичних процесів дозволить застосування ***циклічно-поступового підходу***, в межах якого можливо:

по-перше, з'ясувати, що сутність складної динаміки політичних систем визначається взаємодією її хвильових та поступових складових. Цикли політичного розвитку повторюються кожного разу на іншому рівні соціального поступу, зберігаючи визначальні риси політичного життя та створюючи інновації, накопичення критичної маси яких призводить до виникнення нової політичної якості;

по-друге, забезпечити історизм при аналізі складних процесів політичної модернізації, уникнути абсолютизації існуючих в даний момент, але недовговічних тенденцій. Урахування можливості періодичних змін домінуючого вектору розвитку політичної системи дозволяє уникнути суттєвих помилок у внутрішній та зовнішній політиці;

по-третє, використання циклічно-поступового підходу дозволяє виробити об'єктивне помірковане ставлення до принципу детермінізму, поєднуючи його з відповідальною соціальною активністю та уникнути як сліпого фанатизму, так і безвідповідального волюнтаризму в питаннях політичного розвитку. Це має особливе значення для політологічних досліджень, де свідомий вибір, визначення вірної установки до діяльності є предметом наукового вивчення.

Питання та завдання для перевірки

1. Визначте основні особливості сучасних методологічних підходів до дослідження політичного процесу.

2. В чому полягають сутність та специфіка синергетичного підходу до аналізу соціально-політичних систем?
3. Визначте поняття складної системи та її основні риси.
4. Що означає поняття самоорганізації складних систем?
5. Як в синергетичній теорії визначається сутність розвитку складних систем?
6. Розкрийте механізм політичного розвитку з використанням понять тезарусу, соціального детектора та селектора.
7. В чому полягає зміст понять хвилі та циклу політичного розвитку?
8. Визначте особливості та переваги циклічно-поступового підходу до аналізу динаміки політичного життя.

Рекомендована та використана література:

1. Бевзенко Л.Д. Социальная саморганализация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437с.
2. Бойко-Бойчук Л. Синергетика як методологічний підхід до дослідження соціальних наук // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С.56-63. .
3. Боксанский О.Е., Кучер Е.Н. Когнитивные науки: от познания к действию. – М.: Ком книга, 2005. – 210 с.
4. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации. — СПб. : Лань, 1999. — 480с.
5. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: Вид-во “Літопис”, 2000. – 319 с.
6. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.

7. Добронравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления. – К., 1990. - http://www.i-u.ru/biblio/archive/dobronravova_sinergetika/01.aspx
9. Елисеев С.М. Выйти из “Бермудского треугольника”. К методологии исследования посткоммунистических трансформаций // ПОЛИС. – 2002. - № 6. – С.71-82.
10. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов; Рос. АН. — М. : Наука, 1994. — 229с.
11. Комарова Ю. Деякі аспекти аналізу структурної саморганізації політичної системи // Політичний менеджмент. – 2005. - №1. – С.97-112.
12. Лапкин В.В. Циклы, ритмы, волны: проблемы моделирования политического развития // ПОЛИС. – 2002. - № 4. – С.26-31.
13. Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Политические исследования. - 1988. - №2. – С. 9-31.
14. Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства // Наукові записки / збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004. – С.23-35.
15. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: НАН Украины; Институт социологии {Киев}; АПН Украины; Институт высшей школы {Киев}, 2001. — 440с.
16. Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах, - М.: Мир, 1979. – 512 с.
17. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. – Соч. В 2-х т. – М.: “Мысль”, 1990. – Т. 2.
18. Поппер К. Открытое общество и его враги: [В 2 т.] / Карл Поппер; Пер. с англ. под общ. ред. [и с предисл.] В. Н. Садовского — М. : Междунар. фонд

"Культ. ініціатива" - Soros foundation : Открытое о-во "Феникс",1992. Т. 1:
Чары Платона.

19. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / В.И. Аршинова (общ.ред.и послесловие), Ю.А. Данилов (пер.). — 2-е изд. — М. : Эдиториал УРСС, 2000. — 310с.

20. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант: Пер. С англ.. – М.: Издательская группа „Прогресс”, 1999. – 268 с.

21. Хакен Г. Информация и самоорганизация: Макроскопический подход к сложным системам. – М.: Мир, 1991. – 240 с.

22. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

23. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / Сэмюэл Хантингтон. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.

24. Almond G., Powell G. Comparative Politics: A Developmental Approach. – Boston: Little, Brown, 1969. – 340 p.

25. Apter, D. E. The Politics of Modernization. – Chicago: University of Chicago Press, 1965. – 398 p.

26. Parsons Talcott. The Political Aspects of Social Structure and Progress. – Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1966. – 543 p.

27. Apter D. Political change. – Endlewood Cliffs, 1973. – 206 p.